

VROUWEN EN VREDE, MANNEN EN OORLOG?

*Wilhelmina Druckers feminisme in de Eerste Wereldoorlog**

98

WOMEN AND PEACE, MEN AND WAR?

Dutch radical feminist Wilhelmina Drucker's take on feminism during the Great War

This article explores the connection between feminism and the fight for peace during the First World War. Although the Netherlands were officially neutral, the horrors of the battlefield, the position of women and the measures that needed to be taken were at the centre of a fierce political debate. I focus in particular on the special contribution to the Peace Movement by secularist feminist and leading figure of the nineteenth- and early-twentieth-century feminist movement Wilhelmina Drucker (1847-1925). Her criticism of the war spared neither men nor women and comprised three dimensions: an antimilitarist dimension, a legal democratic one, and an ultra-radical combination of feminism and Neo-Malthusianism.

In augustus 1914 liet Charles Boissevain in zijn rubriek 'Van Dag tot Dag' in het *Algemeen Handelsblad* zijn gedachten gaan over de schuldvraag met betrekking tot de 'Grote Oorlog' die Europa teisterde. De befaamde journalist wees erop dat Duitsland ten volle overtuigd was van zijn goed recht in de oorlog: het land vocht om Europa tegen Rusland te beschermen. Bovendien vroeg hij aandacht voor de Duitse erkenning dat de inval in België onrecht met zich mee had gebracht.¹ Die meelevende opstelling ten aanzien van ons oorlogvoerende buurland kwam hem te staan op het volgende commentaar in het feministische blad *Evolutie*, uit de pen van redactrice Wilhelmina Drucker:

* Ik dank Ulla Jansz voor haar verstandige commentaar op een eerdere versie van dit stuk.

1 Van Dag tot Dag, 'Engelands tweede leger', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1914, Avondblad, tweede blad, 5.

In die weinig woorden gehuldigd de casuïstische leer: het doel heiligt de middelen. Duitschland heeft onrecht erkend, bijgevolg kan het, zonder daarom hemels zegen te moeten derven, België gerustelijk uitmoorden. Dat land staat zijn doel, de beschaving – waarvan wij dagelijks staaltjes te horen krijgen – in den weg, ergo het moet vallen. [...] De Suffragettes beoogden ook een haar heilig doel, beschaving door recht, zij offerden zichzelf, namen geen menschenlevens, maar omtrent haar sloeg de heer Boissevain een geheel anderen toon aan, al ging hij dan niet zoover als andere journalisten, die spraken van ‘furies’, ‘wilde of hysterische vrouwen’, maar nu wel oppassen te praten over ‘saters’ oftewel ‘hysterische mannen’. Haar daden, waarvan ook zij de ongerechtigheid erkenden, maar tevens die onvermijdbaarheid, voor hem onvergeefbaar.²

Drucker (1847-1925) stond toen zij dit debiteerde al zo'n vijftienvintig jaar lang bekend als feministische uitdager van de gevestigde orde en staat tegenwoordig te boek als een van de pioniersters van de zogenoemde eerste feministische golf. Ze wordt gezien als een wegbereidster (zoals het tijdens haar leven al werd geformuleerd), wier radicale ideeën over de verhouding tussen de seksen in de loop van de tijd door steeds meer mensen als steeds minder abnormaal werden ervaren.³

We weten hoe wreed en treurig de prijs was van de ‘frischer fröhlicher Krieg’ van 1914-1918 en Drucker werd niet moe dat aan te klagen. Ze deed dat vaak in zinnen die honderd jaar later niet makkelijk te lezen zijn, maar die intussen niets toedekken van de radicaalfeministische strijdbaarheid waarmee zij de wereld om zich heen bekeek.

2 ‘Voor of tegen den Oorlog’, *Evolutie. Veertiendaagsch blad voor de Vrouw*, 9 september 1914, 90.

3 Zie voor Wilhelmina Drucker o.a.: het ‘webmonument’ van de Wilhelmina Drucker Fundatie (WDF), www.wilhelminadrucker.nl; Fia Dieteren, ‘De geestelijke eenzaamheid van een radicaal-feministe. Wilhelmina Druckers ontwikkeling tussen 1885 en 1898’, in ‘De eerste feministische golf’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 6 (1985): 78-100; Marianne Braun, ‘Drie sprookjes van Wilhelmina Drucker. Een bijdrage aan de cultuurgeschiedenis van het fin de siècle’, in ‘Feminisme en verbeelding’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 14 (1994): 11-29; Myriam Everard, ‘Een natuurlijke erfdochter. Wilhelmina Drucker en het kapitaal’, in ‘Geld en Goed’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 17 (1997): 137-51; Myriam Everard en Mieke Aerts, ‘Forgotten intersections. Wilhelmina Drucker, early feminism, and the Dutch-Belgian connection’, *Revue Belge de Philologie et d’Histoire* 77 (1999): 440-67; Marianne Braun, “Die groote, machtige vereeniging ‘vrouw’”. De Vrije Vrouwenvereeniging: van civil society naar public sphere’, *De Negentiende Eeuw* 33, nr. 4 (2009): 193-212; Braun, ‘Wilhelmina Druckers geschiedenissen van gezag’, in *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*, red. Myriam Everard en Ulla Jansz (Amsterdam: Aksant, 2010), 128-46; Braun, ‘Militarisme is mannelijk, maar vrouwen zijn geen haar beter. Wilhelmina Drucker: van Lombok tot Transvaal’, in *Grenzeloze gelijkheid. Historische vertogen over cultuurverschil*, red. Maria Grever e.a. (Amsterdam: Bert Bakker, 2011), 149-65.

Afb. 1 Wilhelmina Drucker, vermoedelijk 1913. (*Atria, Collectie IAV*)

De Eerste Wereldoorlog brak uit toen de vrouwenbeweging van de late negentiende en vroege twintigste eeuw de kiesrechtstrijd op een hoogtepunt had gebracht. Ze legde de vraag om politieke medezeggenschap voorlopig terzijde en ging zich nuttig maken voor het land en voor de vrede. Wat had feminisme te maken met de strijd tegen oorlog en bewapening? Was er tussen die twee wel een verband? In studies over het neutrale Nederland in de Eerste Wereldoorlog worden die vragen amper gesteld. Het feminisme van die tijd komt er niet of nauwelijks als thema in voor. Er komen zo nu en dan wel vrouwen in langs, maar niet vanwege hun specifieke of vermeend specifieke feministische inbreng in het publieke debat over de oorlog.⁴

4 In Paul Moeyes, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam: Arbeiderspers, 2014) zijn de Nationale Vrouwenraad, een afdeling van de Ne-

In deze beschouwing over Druckers bijdragen aan de vredesbeweging in de Eerste Wereldoorlog, nu een eeuw geleden, stellen we de vraag of zij een verband legde tussen feminisme en de strijd tegen oorlog en oorlogsvoorbereiding. Zo ja, hoe deed ze dat en op welke fora begaf zij zich met haar activistische boodschap?

EERDER ONDERZOEK

In onderzoeken naar de vredesbeweging van revolutionaire makelij wordt, begrijpelijk, weinig aandacht besteed aan wat socialisten en andere revolutionaire groepen de 'burgerlijke' vrouwenbeweging noemden. De vrouwen in deze studies treden bepaald strijdbaar op, samen met hun mannen. Soms worden ze apart gezet – onder een kopje als 'De Internationale Anti Militaristische Vereniging en de vrouw' – naar oud recept en in navolging van wat de onderzoekers aantroffen. De vrouw is dan de moeder en echtgenote die door haar antimilitaristische man wordt aangesproken om hem meer te steunen en haar kinderen antimilitaristisch op te voeden.⁵ Slechts een enkele keer krijgen vrouwen die banden hadden met de vrouwenbeweging ruim aandacht binnen het antimilitaristische verhaal. Dit gebeurt bijvoorbeeld in Herman Noordgraafs bespreking van de christen-socialistische vredesbeweging, waar veel vrouwen bij betrokken waren. Een van de door hem voorgestelde vrouwen is Truus Kruyt-Hogerzeil. Het was in navolging van haar, stelt Noordgraaf, dat pacifist Bart de Ligt op 'de belangrijke rol van de vrouw' wees: zij zou een 'buitengewoon sterke geestelijke macht' hebben, had invloed op de opvoeding en op de echtgenoot, en moest zich evenmin als de man laten inschakelen in de munitiefabrieken.⁶

Deze antimilitaristische tak van de vredesbeweging was, anders dan de gematigde of pacifistische tak, niet alleen gekant tegen aanvalsoorlogen, maar tegen alle vormen van bewapening en oorlog, tegen het leger en de dienstplicht. Een belangrijke gematigde organisatie was de politiek zeer breed samengestelde Neder-

derlandsche Vereniging van Huisvrouwen, en de feministen Aletta Jacobs en Elise van Dorp niet meer dan, weliswaar noemenswaardige, voorbijgangsters. In *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum, Verloren: 2006) van Ismee Tames krijgt G. Kapteyn-Muysken een belangrijke rol en komen de namen voorbij van H. van Biema-Hijmans en W. van Itallie van Embden, bestuursters van de Nationale Vrouwenraad. Hun feministische bijdrage aan het debat over oorlog en vrede wordt niet ter sprake gebracht.

5 Voor het eerste geval: Jan Erik Burger, *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialistten, 1914-1918* (Amsterdam: Van Gennep, 1983). Voor het tweede geval: Greet Heymans en Annelies Koster, *De IAMV van 1904 tot 1921. Geschiedenis van de Internationale Anti-militaristische Vereniging* (Zwolle: Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid, 1984), 68-70. Hierin wordt Drucker een keer genoemd, in een rij van vrouwelijke auteurs die een speciaal vrouwennummer van *De Wapens Neder* vulden (116).

6 Herman Noordgraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christensocialisme van Bart de Ligt* (Baarn: Ten Have, 1994), 322.

landse Anti Oorlogs Raad (NAOR). M.J. Riemens en W.H. van der Linden maken in hun geschiedenis van deze raad een belangrijke feministische inbreng in het debat deel van hun verhaal, door aandacht te besteden aan het in 1915 gehouden internationale vrouwencongres in Den Haag, dat georganiseerd was door een in de kiesrechtstrijd gestaalde groep rondom Aletta Jacobs en Roza Manus. De auteurs stelden hierbij echter niet de vraag naar het verband tussen feminisme en vredesstrijd; de bronnen leidden hen er eenvoudigweg heen.⁷

102

In de geschiedschrijving van de vrouwenbeweging is meer te vinden over hoe feminisme en vredesstrijd zich tot elkaar verhielden. Ellen Bommeljé en Marij Derks onderzochten de Nederlandsche Vrouwenbond ter Internationale Ontwapening die tot 1901 bestond. In hun studie vinden we de vermelding dat Wilhelmina Drucker en een aantal andere feministen het ontwapeningsstreven van de bond bij lange na niet voldoende vonden.⁸ Dat zegt iets over de verscheidenheid aan posities binnen de eerste feministische golf inzake het vraagstuk oorlog en vrede. Wat dit betreft ligt er nog een veld van onderzoek open.

Het streven naar vrede is vrouwelijk, vond deze vrouwenvredesbond. Op grond van het verschil met hoe mannen in het leven stonden en het daarmee in verband staande moederschap en toekomstige moederschap hadden vrouwen een specifieke inbreng. Ze hoefden er alleen nog maar aan te voldoen. 'De moeder die het leven schenkt kan niet de wens hebben het te vernietigen', zo formuleerde Posthumus-van der Goot het in haar *Vrouwen vochten voor de vrede*, met de aantekening dat het juist niet zo gemakkelijk ligt.⁹

Marijke Mossink heeft twee vrouwenvredesbonden met elkaar vergeleken die in het begin van de Eerste Wereldoorlog waren opgericht: de Algemeene Nederlandsche Vrouwen Vredesbond en de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid waarin Aletta Jacobs en Roza Manus hoofdrollen speelden.¹⁰ Drucker komt in Mossinks verhaal voor, maar niet als deelneemster aan een van die bon-

7 M.J. Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1995), 76-83; W.H. van der Linden, *The international peace movement during the First World War. In and around the Dutch Anti-War Council, 1914-1918, its mediatory work for a speedy peace, and its international Central Organisation for a Durable Peace* (Almere: Tilleul Publications, 2006).

8 Ellen Bommeljé en Marij Derks, 'Internationale ontwapening: een vrouwenzaak en een vrouwenbelang? De Nederlandsche Vrouwenbond ter Internationale Ontwapening, 1898-1901', in *Vredesstreven in Nederland, 1894-1960. Een bundel studies* (Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1985). Zie voor die laatnegentiende-eeuwse periode over Drucker: Braun, 'Militarisme is mannelijk'.

9 W.H. Posthumus-van der Goot, *Vrouwen vochten voor de vrede* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1961), 267.

10 Marijke Mossink, *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland, 1914-1940* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1995). In de loop van de tijd gingen deze vrouwen in zekere zin op elkaar lijken. Voor dit artikel zijn vooral de eerste jaren die Mossink behandelt relevant.

den. Dat neemt niet weg dat Mossinks beschouwingen over de bronnen ons verder brengen. Zij vroeg zich af op welke grond die bonden vrouwen ‘partij maakten’ in zaken van oorlog en vrede en kwam met een minutieus *tableau vivant* van argumenten en redeneringen waarmee de vrouwen van beide bonden ten strijde trokken tegen de oorlog. Overigens moest Mossink, bijna zuchtend, concluderen dat de vrouwen er zelf niet of nauwelijks uitkwamen.

De eerste bond nam de missie op zich om vrouwen op hun moederschap en dus vreedzaamheid aan te spreken, tot aan huisbezoek toe. De tweede bond, politiek door de wol geveerd door de kiesrechtstrijd, legde de nadruk op de vrede brengende kracht van het vrouwenkiesrecht. Zo verscheen het idee dat de vrede het best in handen van vrouwen gedijde op een andere wijze ook bij deze bond.

103

‘MENSCHEN ZONDER COMMENTAREN’

Vrouwen en oorlog, mannen en oorlog – Wilhelmina Drucker had het liever over mensen, zonder ze vast te pinnen op hun sekse. ‘De wet moet slechts erkennen “Menschen”, zonder commentaren’, was het motto van de in 1889 opgerichte Vrije Vrouwenvereniging, waarvan zij de spil was.¹¹ Ze meende immers dat de geslachtelijke kenmerken van de mensen zo’n fatale betekenis hadden gekregen dat het hen verdeelde in onderdrukkers en onderdrukten. Drucker was een feministe die in haar denken en doen niet vertrok vanuit het verschil in sekse maar vanuit de – bestaande en wenselijke – gelijkheid tussen de seksen. Aan de andere kant: wie Drucker leert kennen in de veelheid van bronnen die de eerste feministische golf heeft nagelaten, zal constateren dat ze boordevol met ‘commentaren’ zat. En die commentaren waren zeer zeker bedoeld om de mannelijke sekse in verlegenheid te brengen.

Behalve feministe, en dat is belangrijk voor haar positie in het vraagstuk van oorlog en vrede, was Drucker ook een vrijdenker. In de oorlogsjaren zat ze in het bestuur van de Vrijdenkersvereniging De Dageraad. Vooral in deze jaren van de vereniging was felle kritiek op oorlog en bewapening bijna een *conditio sine qua non*. Het vrije denken en het feminisme sloten ook goed op elkaar aan. Althans, vanuit het perspectief van vrouwen: er waren meer feministische vrouwen die de vrije gedachte omarmden dan mannelijke vrijdenkers die het feminisme begrepen. Of, vrij van ‘commentaar’, uitgedrukt: feminisme en vrijdenkerij konden elkaar een groot of kleiner stuk overlappen, maar vielen niet samen.

Oorlog voeren was ooit een mannenaangelegenheid en voor de vrouwelijke kant van de zaak konden twee historische vrouwen model staan: Florence Nightingale en Bertha von Suttner. De eerste werd gezien als zinnebeeld van het echt vrouwelijke helen van de wonden, de tweede als strijdbare, maar nog steeds

11 Braun, ‘Die groote, machtige vereeniging “vrouw”’, 198.

echt vrouwelijke soldaat voor de vrede.¹² Drucker verzuchtte al in 1895 dat ‘de moderne vrouw’ helemaal niet haakte naar ‘de lauwer van het oorlogsterrein’. Dat deed ze in reactie op het wijdverbreide idee dat vrouwen geen kiesrecht dienden te hebben, omdat ze een andere roeping dan mannen hadden. Ze vatte die opvatting als volgt samen: ‘Hun plaats is niet aan de stembus, maar in het huishouden, bij het ziekbed en schrik niet: ook op het oorlogsveld, niet om mede te strijden maar om onvervangelijke roem te verwerven door het verplegen van gewonden’. De moderne vrouw liet dat echter gaarne aan mannen over: ‘Het nieuwere ideaal is een Bertha von Suttner, niet een Florence Nightingale.’¹³

104

In de dagen dat zij dit schreef was weer eens duidelijk geworden dat mannelijke politici het kiesrecht voor vrouwen beslist niet wilden invoeren of pas ooit, op een lange termijn, als het hen paste. Deze tweede aangehaalde politieke hartenkreet getuigt opnieuw van de feministische, in haar geval sarcastisch getoonzette, teleurstelling daarover. De Eerste Wereldoorlog bracht haar tot zo mogelijk nog assertievere stellingnames – haar blad *Evolutie* stond er vol van – en grotere actiebereidheid.

Hieronder zal ik drie van de door Drucker gekozen ‘ingangen’ tot het Nederlandse strijdtoneel over oorlog en vrede in de jaren 1914-1918 bespreken – drie fronten, als het ware, vanwaaruit zij opereerde: het antimilitaristische front, het front van de democratische wetgevingspolitiek en ten slotte het front van het nieuw malthusianisme en de ware moederlijkheid.

ANTIMILITARISME

In de maand april van 1915 stelden drie vooruitstrevend politieke gezelschappen hun liefde voor de vrede ten toon. De Bond van Sociaaldemocratische vrouwenclubs organiseerde een internationale sociaaldemocratische vrouwenmanifestatie in het Amsterdamse Concertgebouw.¹⁴ Het kapitalisme was daar de schuld

12 Leo van Bergen heeft de vrouwenrol van het type Nightingale tegen het licht gehouden en reflecteert daarbij op de verbeelding van vrouwelijkheid en mannelijkheid. In zijn onderzoek laat hij ook Nederlandse verpleegsters aan het woord, onder wie de feministische vredesactiviste Jeanne van Lanschot-Hubrecht. Leo van Bergen, ‘Would it not better to just stop? Dutch medical aid in World War I and the medical anti-war movement in the interwar years’, *First World War Studies* 2 (2011): 165-94.

13 ‘De glorie der Vrouw’, *Evolutie*, 6 maart 1895, 388-89.

14 Voor dit congres ook: Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam: Bert Bakker, 1983), 57-58. Het wordt niet genoemd door de auteur van de partijgeschiedenis, W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan*, deel 3 (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1938). Deze vrouwen, niet revolutionair als Roland Holst c.s enerzijds en tegenstrevers van de ‘burgerlijke vrouwenbeweging’ anderzijds, kunnen de meest in de steek gelaten wezen worden genoemd in de vredesgeschiedschrijving en die van hun

Afb. 2 Antimilitaristische vredesmanifestatie op Tweede Paasdag in Amsterdam Zuid, met Domela Nieuwenhuis als een van de sprekers. In: *Het Leven*, 13 april 1915.

van alle oorlogen. Helaas hadden de uitgenodigde Engelse en Duitse sociaal-democrates, waaronder Clara Zetkin, Nederland niet kunnen bereiken. Zowel de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht als de gematigde Bond voor Vrouwenkiesrecht hadden afgezien van enigerlei sympathiebetuiging; zij waren immers neutraal. De Vrije Vrouwenvereniging daarentegen wenste de vrouwen ‘veel succes’ en *Evolutie* sprak in een verslag van de manifestatie zijn tevredenheid uit over de ‘geest van het internationalisme’ die ondanks de problemen van de manifestatie was uitgegaan.¹⁵

De tweede vredesmanifestatie, het al genoemde congres van de kiesrechtfe-ministen in Den Haag, was succesvoller in het bijeenbrengen van vrouwen uit elkaar bevechtende landen.¹⁶ Over dit congres noteerde Drucker enthousiast dat deze vrouwen ‘op eigen initiatief, zonder consent van keizers of koningen’ voor de vrede hadden gewerkt. Ze had één kritiekpunt, illustratief voor de eigen dynamiek van haar feminisme in oorlogstijd: het vrouwenkiesrecht was te veel naar voren geschoven. Te vaak ook was betoogd dat er geen oorlog zou zijn geweest als vrouwen het kiesrecht hadden gehad, maar gelukkig had een van de spreeksters

eigen partij. Zie vooral Troelstra, die het congres in zijn memoires evenmin noemt, en de vrouwen in zijn partij een trap na geeft. P.J. Troelstra, *Gedenkschriften* (Amsterdam: Querido, 1927-32), 2:323-24.

- 15 ‘Internationale Vrouwendag voor den Vrede’, *De Proletarische Vrouw*, 20 maart 1915, 2; ‘De “Internationale Vrouwendag” voor den Vrede’, *De Proletarische Vrouw*, 17 april 1915, 3-6; ‘Vergaderingen’, *Evolutie*, 7 april 1915, 8.
- 16 Zie voor dit congres: Mossink, *De levenbrengsters*, 62-65; Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929* (Amsterdam: Balans, 2005), 540-50; Annika Wilmers, ‘Rosa Manus at the 1915 International Congress of Women in The Hague and Her Involvement in the Early WILPF’, in *Rosa Manus (1881-1942). The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist*, red. Myriam Everard en Francisca de Haan (Leiden: Brill, 2017), 59-87.

gezegd dat ook heel wat vrouwen het militarisme hadden omarmd.¹⁷ Het congres besloot de resoluties zelf aan de staatshoofden te overhandigen.

Drucker zag in zowel dit ‘burgerlijke’ congres met zijn diplomatiek getinte uitkomst als in het aan de SDAP gelieerde congres in het Concertgebouw hoop voor de toekomst. Zelf speelde zij haar rol evenwel liever op een ander vredesactivistisch toneel: niet in een gesoigneerde gehuurde zaal, maar in de buitenlucht.

106

De derde vredesmanifestatie in deze maand was door de revolutionaire antimilitaristen links van de SDAP georganiseerd op Tweede Paasdag, op een stuk onbebouwd terrein dichtbij datzelfde Concertgebouw. Er waren zo’n vijfduizend mensen naar toe gekomen (afb. 2).¹⁸ Aan het organiseren van openluchtmeetings op christelijke feestdagen was enige kwaadaardige plagerij aan het adres van de kerken niet vreemd. Zulke meetings waren typerend voor vrijdenkers en allerlei ander volk dat maar weinig ontzag kon opbrengen voor de zittende macht: anarchisten bijvoorbeeld, van allerlei pluimage, maar ook sociaaldemocraten. Er waren dan ook veel politieagenten, in uniform of als ‘stille’, naar het terrein gekomen.

Domela Nieuwenhuis spraker, naast vier andere vervaarlijke anarchisten en Wilhelmina Drucker. ‘Oorlog aan den oorlog’, was een van de motto’s. Dat was echter ook een motto geweest van de SDAP-vrouwen in het Concertgebouw, en hun partij had voor de mobilisatiekredieten gestemd. Drucker stelde haar gehoor de Berlijnse vrouwen ten voorbeeld die Liebknecht – de sociaaldemocratische tegenstander van de oorlog – toegejuicht hadden en zijn tegenspeler Scheidemann hadden uitgejouwd.

Die benadering was evenzeer illustratief voor haar feminisme in oorlogstijd. Ook Duitse mannen jowden de Scheidemannen uit en juichten de Liebknechten toe. Meer mannen dan vrouwen zelfs, want de politiek werd geacht voor hun sekse gereserveerd te zijn. Maar Drucker haalde juist vrouwen het grote anti-oorlogsverhaal binnen, niet als slachtoffers – dat deed ze weer bij andere gelegenheden – maar als politiek mondige mensen, als vredesstrijdsters. Ze haalde op die wijze zowel het feminisme de antimilitaristische beweging binnen, als het antimilitarisme in de feministische beweging.

Een ander motto karakteriseerde de openluchtmeeting op Tweede Paasdag nauwkeuriger: ‘Geen man en geen cent aan het militarisme’, ook wel in de variatie ‘geen man en geen cent aan het leger’. Wilhelmina Drucker was een volbloed antimilitarist. Dat was ze altijd al geweest, en ze had het ook tijdens de koloniale oorlog in Atjeh al laten zien.¹⁹ Het nationalisme en alles wat onder de noemer ‘vaderlandsliefde’ werd verkocht, was haar een gruwel. Oorlog was voor haar: uit moorden gaan, op bevel. De strijd tegen het militarisme was niet alleen de strijd tegen

¹⁷ ‘Congres-Indrukken’, deel II, *Evolutie*, 19 mei 1915, 28.

¹⁸ Zie voor wat nu volgt: *De Vrije Socialist*, 3 en 7 april 1915; *De Telegraaf*, 6 april 1915; *Het Leven*, 13 april 1915; *Het Volk*, 6 april 1915.

¹⁹ Braun, ‘Militarisme is mannelijk’, 149-65.

de macht van de wapenindustrie, de generaals en (voor de meeste antimilitaristen) het kapitalisme. Het was ook en vooral de strijd tegen de invloed van het leger binnenslands, tegen het ondergeschikt maken van de burgerlijke belangen aan die van het leger. Dat bij stakingen en oproeren nogal eens het leger was ingezet, was voor de gehechtheid van de arbeidersbeweging aan deze institutie, voor de vaderlandsliefde van de stakers en oproerlingen, natuurlijk allerminst bevorderlijk.

In deze jaren werd de weg geëffend naar de algemene dienstplicht, zoals die in 1922 zou worden ingesteld. Drucker wenste dienstplicht geen dienstplicht te noemen, maar dienstdwang. Dat was de uitdrukking van een vrijdenker, een ultra-individualistische, klassieke liberaal, van een anarchist, van iemand die zich tegen de macht van de staat te wapen geroepen voelt – en van nogal wat dominees, waarover hieronder meer. Drucker beschouwde de dienstplicht als een 'schending van het burgerschap': de vrije burgers werden hierdoor aangetast in hun wettelijke rechten.²⁰ De Vrije Vrouwenvereniging protesteerde dan ook tegen het wetsvoorstel tot 'nadere uitbreiding van den landstorm', met een oproep aan de Tweede Kamer en een massaal bezochte openbare vergadering, waar ook de bekende antimilitaristische dominee N.J.C. Schermerhorn sprak.²¹

Burgers moesten zichzelf natuurlijk verdedigen als zij werden aangevallen, meende Drucker, maar niet onder leiding van een generaal en het wapenkapitaal. Dat lokte alleen maar méér oorlog uit. Zij voelde wel iets voor het concept van een volksleger, dat tot in vooruitstrevend liberale kring werd aangeprezen. Dat was een leger naar Zwitsers model, dat uitsluitend bedoeld was om de buitenlandse vijand te bestrijden en dat niet in kazernes oefende maar, kortere tijd, op de scholen. In de sociaaldemocratie en links daarvan sprak men over bewapening van het volk of 'algemeene volkswapening'.²² Op dit punt gaf ze blijk van haar wel heel eigen, radicale, mensen-zonder-commentaren-feminisme in oorlogstijd: ze had bij die bewapening van het volk niet alleen de mannelijke burger op het oog. Ook de vrouwelijke mocht en kon zichzelf verdedigen. Waarom niet?, vroeg ze zich retorisch af.²³ Nu en dan legde ze, verontwaardigd als ze kon zijn, uit waarom wèl. Een van de afschuwelijke wapenfeiten van het militarisme van de daad was immers de verkrachting van vrouwen: 'Te vergen dat vrouwen zich weerloos laten bezoedelen door vanden die daar lust toe gevoelen, te willen dat ouders of

²⁰ 'Het adres der 22', *Evolutie*, 2 juni 1915, 33-35, cit. 34.

²¹ 'Binnen de grenzen', *Evolutie*, 28 juli 1915, 69; 'Vergaderingen', ibidem, 71-72.

²² P.J. Troelstra, "Weg met de Bloedwet", in P.J. Troelstra, *Van leed en strijd. Verspreide stukken (1892-1898)* (Amsterdam: 1898), 81. Zie ook: H. Doré, 'De houding van de SDAP ten opzichte van oorlog, leger en militarisme, 1894-1915', in *Vredesstreven in Nederland in de twintigste eeuw. Een bundel studies* (Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1985), 1-23. Voor de VDB: *Een Volksleger. Brochure uitgegeven door de Vrijzinnige Democratische Bond* (z.p., [1903]).

²³ Zie bijv.: 'Ons antwoord aan een "Moeder van vier vrijwilligers"', *Evolutie*, 27 januari 1915, 172.

echtgenooten zulk beestig spel lijdelijk aanzien, [is] hart-schrijnend, bovenmensschelijk injuste'.²⁴

Wilhelmina Drucker deelde de antimilitaristische podia ook met een behoorlijk aantal vrijzinnige predikanten. Met een beroep op niet de eerste de beste, namelijk Jezus Christus, preekten ze dat oorlog, of het nu een zogenaamde verdedigingsoorlog was of niet, 'geoorloofde mensenmoord op grote schaal' was.²⁵ Als Christus op aarde zou terugkomen zou hij dienst hebben geweigerd, wisten de christen-socialistische en christen-anarchistische dominees van het befaamde dienstweigeringsmanifest van 1915 zelfs te vertellen. Drucker tekende deze, volgens het Openbaar Ministerie 'opruierende', oproep om dienst te weigeren en gaf verder blijk van haar betrokkenheid door de beweging met geld te steunen.²⁶

108

Bij haar dood in 1925 memoreerde een antimilitarist uit die jaren hoe zij, als bijna zeventigjarige, samen met jongemannen van rond de twintig, vanuit een marktstalletje op straat toespraken afstak tegen de oorlog en de mobilisatie. Ze trok zich hierbij niets aan van de voorbijkomende, om haar lachende Zeedijkgangsters.²⁷

Tot zover de buitenparlementaire acties van de ene Drucker. Niet zozeer het kiesrecht voor vrouwen, hoe urgent ook, zou de oorlog de wereld uit helpen, als wel de antimilitaristische ongehoorzaamheid van vrouwen en mannen – als gelijken. Er was echter nog een andere Drucker, een Drucker die haar feminisme in oorlogstijd vormgaf in 'binnenparlementaire' acties voor de vrede. En dat nog wel als ingezetene zonder kiesrecht.

DEMOCRATISCHE WETGEVINGSPOLITIEK

In de troonrede van 1915 kondigde de regering Cort van der Linden het Grondwettelijke algemeen mannenkiesrecht aan. Vrouwen moesten wachten totdat de gewone wetgever hen het kiesrecht zou willen geven, en dat vond Drucker ver beneden democratisch peil. De actie van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht – en de Vrije Vrouwenvereniging – om van het befaamde artikel 80 van de Grondwet een kiesrechtartikel te maken voor alle 'mensen, zonder commentaren', moest dus, ondanks de oorlog, weer opgenomen worden. Er was nog een andere bepaling in de Grondwet, vastgelegd in de artikelen 57-59, waaraan zij zich eveneens grondig stoorde: de Koning had het alleenrecht om oorlog te verklaren en verdragen met vreemde mogendheden te sluiten.

²⁴ 'Binnen de Grenzen', *Evolutie*, 23 september 1914, 102.

²⁵ F.W. Drijver, *Oorlog en vredes-ideaal* (Baarn: Hollandia Drukkerij, 1915), 4.

²⁶ Zie hiervoor vooral: J. Giesen, *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland* (Utrecht: Uitgeverij Bevrijding, [1923]), 22-91. Voor haar financiële bijdrage: *Berichten aangaande het Dienstweigeringsmanifest*, nr. 2, [1916].

²⁷ *De Tribune*, 8 december 1925.

De kwestie was al veel eerder door een zeer kleine minderheid van vooruitstrevende politici aan de orde gesteld.²⁸ In het eerste oorlogsjaar was het evenwel Wilhelmina Drucker die dat tweede gebrek aan democratie in onze Grondwet urgent maakte, de vrouw die bij voorkomende gelegenheden de mannen van het parlement, ook de vooruitstrevende, had bekogeld met de allerheftigste ‘commentaren’. In *Evolutie* verschenen informatieve stukken over de staatkundige geschiedenis van een en ander en over wat de vooraanstaande juristen in haar dagen zoal over de buitenlandse politiek en de ‘geheime diplomatie’ te berde brachten.²⁹

Drucker had zich in de vrouwenbeweging nu zo ongeveer een halve eeuw bekwamd in het actiewezen: in het oprichten en organiseren van verenigingen, actiecomités, openbare vergaderingen, handtekeningenacties. Ze was daarbij vooral goed in het eisen van verdergaande verbeteringen dan de politiek haalbare. Laat mij dan maar de radicaalste zijn, leek ze te denken, als ik volhoud dan worden de mensen er wel langzaam rijp voor. Zo kende men haar in de vrouwenbeweging: radicaal, soms tot het onmogelijke toe, maar met een talent voor het samenwerken met andersdenkenden voor één bepaald doel. Dat kwam ook tot uiting in haar loyale deelname aan de Nationale Vrouwenraad, een politiek uitermate gemêleerd gezelschap van vertegenwoordigsters van allerlei soorten vrouwenverenigingen.

Nu begon Drucker vanuit de vredesbeweging zo'n initiatief. Ze stapte uit de politiek zo breed samengestelde Nationale Anti Oorlog Raad omdat deze het alleenrecht van de Koning niet kon of wilde aanpakken. In het minimumprogramma van de raad ging het niet verder dan ‘zeggenschap der Volksvertegenwoordigingen over het [aanstaande] vredesverdrag’. Ze gewaagde van ‘halfslachtige vredespredikers’ die te veel aan de studie waren in plaats van zich eerst eens uit te spreken tegen het militarisme.³⁰ Vervolgens entameerde ze het ‘Nationaal Comité tot wijziging van de artikelen 57-59 der Grondwet’. Ze werd de voorzitter van dit comité dat uit vrouwen en – vooruitstrevend liberale – mannen bestond.³¹

De Drucker van de subversieve, antimilitaristische podia trok nu ook op met de dienaars en verdedigers van de liberale democratie, en zij met haar. Het comité

²⁸ ‘Pro en Contra’ betreffende Vraagstukken van Algemeen Belang, *Recht van Oorlogsverklaring der Staten Generaal*, serie v, nr. 4 (Baarn: Hollandia-Drukkerij, 1909), in het bijzonder: E. Kempe, ‘Pro’, 13-16.

²⁹ Zie bijvoorbeeld: ‘De art. 57, 58 en 59 der Grondwet. Deel I’, *Evolutie*, 16 juni 1915, 41-43; en ‘Deel II’, 30 juni 1915, 49-53.

³⁰ ‘Binnen de Grenzen’, *Evolutie*, 18 november 1914, 134. Riemens is Drucker, zonder haar te zoeken, tegengekomen. In de eerste bijlage van zijn studie over de NAOR, een lijst van de namen van de personen waaruit de raad in het begin was samengesteld, staat ‘Mevr. W. Drucker, redactrice van *Evolutie*’. In de ‘Oproep aan het Nederlandse Volk’ van februari 1915 ontbreekt haar naam. Atria: Archief NAOR, map 2.

³¹ Zie bijvoorbeeld: [Mr. E. Fokker], *Wat wij willen? Vlugschrift uitgegeven door het Nationaal Comité tot wijziging van de artikelen 57-59 der Grondwet* (z.p., [juni 1915]).

haalde een groot aantal handtekeningen op voor de zeggenschap van het parlement over kwesties van oorlog en vrede³² en kreeg bij de grondwetswijziging van 1922 zijn zin.

110

In deze oorlogsjaren wijdde Drucker zich dus aan twee pogingen om de Grondwet democratischer te maken: het kiesrecht voor vrouwen en het recht van de volksvertegenwoordiging om over oorlog en vrede te beslissen. In de combinatie van die twee liet zij opnieuw een proeve zien van haar feminisme in oorlogstijd. De feministische en de vredesactivistische actie voor een democratischer Grondwet grepen welbeschouwd wonderwel in elkaar. De volksvertegenwoordiging werd met een nieuw artikel 80 een vertegenwoordiging van heel het volk, zodat ook vrouwen konden meebeslissen over zaken van oorlog of vrede. En dat zonder zich te beroepen – te hoeven beroepen, te willen beroepen – op hun vredelievende vrouwelijkheid. Drucker eiste geen rechten voor vrouwen omdat ze vrouw waren, ze eiste rechten voor vrouwen omdat ze daar als ‘mensen zonder commentaren’ recht op hadden.

Kortom, zij wilde het feminisme, in casu de legitimiteit van de feministische kiesrechtstrijd, niet aan een of ander goed doel verbinden, zoals de ‘vrouwelijke’ bevordering van de vrede. Zowel mannen als vrouwen waren voor haar ‘partij’ in zaken van oorlog en vrede. De rechten die daaraan verbonden moesten zijn, waren vrouwen echter, als sekse, ontzegd. Natuurlijk eisten ze mede daarom al jaren het kiesrecht. Zo legde Drucker een dusdanig verband tussen het feminisme en de strijd tegen oorlog en oorlogsvoorbereiding, dat het beroep op de vredestichtende kracht van vrouwen als moeders en kiezers er enigszins larmoyant bij afstak.

HET NIEUW MALTHUSIANISME EN DE WARE MOEDERLIJKHEID

Drucker geloofde weinig of niets van de portrettering van vrouwen als vredesduiven, op grond van hun moederschap, toekomstig moederschap, of minstens hun moederlijke inborst als vrouw. ‘Vrouwelijke tederheid is geen bijzonder artikel’, had zij ooit eens ingebracht in een debat over het feminisme. Ook mannen, zei ze, konden teder zijn.³³ Tijdens de Atjehoorlog had ze al uitgepakt tegen vrouwen die de Nederlandse soldaten vrolijk uitzwaaiden. Dat had haar toen al geïnspireerd tot strenge oordelen over wat moederlijke waard was. Zelfs de dood van haar eigen zonen deed die vrouwen niets, meende ze te weten. Ze verzorgden en vertroetelden hen, om ze vervolgens aan het leger weg te geven.³⁴

Ze geloofde temeer niet aan de vrouwelijke rol van vredesduif, omdat ze als antimilitarist geen verschil kon en wilde maken tussen een verdedigingsleger en

³² ‘Binnen de Grenzen’, *Evolutie*, 10 maart 1915, 199; en 19 mei 1915, 31.

³³ *Recht voor Allen*, 3-4 juni 1893.

³⁴ ‘Lombok’, *Evolutie*, 3 oktober 1894, 211.

een aanvalsleger. Zo had 'een moeder van vier vrijwilligers' in het *Algemeen Handelsblad* andere moeders opgeroepen om hun zonen aan te moedigen in het leger dienst te nemen. Ze konden dan trots zijn op die flinke verdedigers van het vaderland. 'Meent die vrouw waarlijk', vroeg Drucker zich af, 'dat flinkheid alleen zich openbaart in het aantrekken van de soldatenrok?' Mannelijke flinkheid lag niet in vechten, maar in 'maaien en zaaien', zijn deel of deeltje bijdragen aan een beter leven voor allen. En vrouwelijke flinkheid, voegde ze daaraan toe, lag in niets anders dan dat.³⁵

Drucker legde een verband tussen het militarisme en het Bijbelse parool 'vermenigvuldigt u'. Daarvoor had ze zeker aanwijzingen, ook vanuit niet-confessionele hoek. Charles Boissevain kwam er in zijn *Algemeen Handelsblad* eveneens mee aan. Hij noteerde dat in deze dagen veel jonge mannen trouwden voordat ze naar het oorlogsveld vertrokken. Dat was goed, vond Boissevain. Zo lieten ze geen verloofdes achter, maar echtgenoten. Probeerden die jonge mannen het land te redden door te vechten, hun 'oorlogsbruiden' zouden, door niet op te zien tegen een mogelijk kortstondig huwelijk, 'het mensenras redden'. Wat hem betreft waren het heldinnen. Ze brachten 'in den bitteren oorlog het heiligende van das ewig weibliche'.³⁶

Deze stichtelijke propaganda voor het huwelijk verwees natuurlijk naar de vervulling van het moederschap als eerste en voornaamste roeping van de vrouw, maar deze keer ook en juist in oorlogstijd, weduwe of niet. De vrouw functioneerde als baarmachine voor kerk, staat en slagveld, meende Drucker. Ze gewaagde van het 'ethisch waas' waar de mensenteelt mee werd omringd, om te verdonkeremanen dat die kinderen als soldaten landen moesten gaan veroveren 'voor de rijks grooten'. 'De vrouw als redster van het ras: welk ras? Dat van slaven, dat we tegenwoordig hadden? Dat van moordenaars op bevel?' Dat was antimilitarisme uit de diepste boosheid van haar feministische ziel. Het bracht haar tot het vonnis: 'Op dit oogenblik, levende onder het militaristisch juk, den vrouwen te animeeren tot baren: dat is misdaad'.³⁷

Drucker was behalve feministe en vrijdenker ook een voorstandster van het nieuw malthusianisme. Geboorteregeling was een van de agendapunten van het radicale feminisme, tegen de, vooral door de confessionelen bepaalde, nationale politieke agenda in. 'Den vrouwen te animeeren tot baren; dat is misdaad': dat was gericht tegen Boissevain, een man. Maar ze confronteerde ook haar arme onderdrukte, eventueel ongewenst zwangere, seksegenoten met een wel heel streng deel van haar feminisme in oorlogstijd. Ze laakte vrouwen, vooral die uit het volk,

35 Een Moeder van vier Vrijwilligers, 'De invloed van de vrouw op de uitbreiding van ons leger', *Algemeen Handelsblad*, 26 december 1914, Ochtendblad, tweede blad, 6; 'Binnen de Grenzen', *Evolutie*, 30 december 1914, 158-59.

36 'Van dag tot dag. De toekomst van vele vrouwen', *Algemeen Handelsblad*, 24 maart 1915, Avondblad, tweede blad, 5.

37 'Behoudster van het ras', *Evolutie*, 5 mei 1915, 17-18.

die braaf voldeden aan hun zogenaamde roeping: kinderen baren, veel kinderen, ook voor het slagveld. Als zo'n vrouw haar vredestaak begreep en haar 'kroost liefhad boven alles' dan zou zij 'bij intuïtie den weg wel hebben gevonden'. Ze verwees hier naar de nieuw-malthusiaanse geboortebeperkingsmiddelen, die allerminst voor iedereen voor het grijpen lagen.³⁸

112

In 1916 constateerde Drucker in een brochure getiteld 'Geeft ons moederliefde!' dat de moeders wel klaagden, maar dat er niet één in verzet kwam. Ze lieten hun zonen gaan, schreef ze in een iets andere variatie op het thema, 'met in zich de stille hoop, dat niet haar kind zal worden verscheurd, maar dat hij anderen zal mogen verscheuren.' Die vrouwen hadden hun kinderen helemaal niet lief. De zwangere vrouw was in deze tijd in het geheel niet de gezegende onder de vrouwen, zoals men haar wijs wilde maken, maar de vervloekte, en dat moest ze volgens Drucker beseffen. De middeleeuwse Franse lijfeigene, wist ze haar seksegenoten met een kinderswens mee te geven, gaf haar heer geen kinderen omdat ze geen slaven wilde voortbrengen. Dat was moederliefde!³⁹

Op dit front waren vrouwen als vrouwen voor Drucker zeker 'partij', met een specifieke inbreng. Om Druckers beroep op hen samen te vatten: er zijn behalve vrouwelijke zaaiers en maaiers ook vrouwelijke dienstweigerders nodig. Ga voor je man en je zonen staan; weiger om de bloeddorst van vorsten, generaals en firma's Krupp met nieuwe kinderen te lessen. Geen man en geen vrouw, geen kind en geen cent voor het leger!

BESLUIT

Het leger is er niet voor de oorlog, maar de oorlog is er voor het leger. Ook dat debiteerde Drucker in haar antwoord aan die moeder van vier vrijwilligers.⁴⁰ We weten dat er niet weinig mensen waren die iets goeds van oorlog verwachtten, ook van deze oorlog, en hieronder bevonden zich ook achtenswaardige intellectuelen – misschien die wel vooral. En Nederland was neutraal, maar in feite was het publieke debat buitengewoon gepolariseerd: pro-Duits of anti-Brits, tegenover anti-Duits.⁴¹ Drucker hoorde bij de anti-Duitse partij, maar meer nog bij de partij die een onverzoenlijke oorlog aan de oorlog had verklaard. Ze koos voor het antimilitarisme, als mens, en niet speciaal als vrouw, en ze werkte daarvoor samen met andersdenkende, veel minder radicale, vredelievende krachten, zowel mannen als vrouwen.

³⁸ 'De quintessence van de geometrische reeks', *Evolutie*, 7 oktober 1914, 105-8, cit. 108.

³⁹ 'Geeft ons moederliefde!', *Evolutie*, 3 mei 1916, 17-19, cit. 18. De brochure (aangekondigd in *De Vrije Gedachte. Officieel orgaan van de Vereeniging 'De Dageraad'*, 14 juli 1916) was een overdruk van dit hoofdartikel.

⁴⁰ 'Ons antwoord aan een "Moeder van vier vrijwilligers"', *Evolutie*, 27 januari 1915, 170.

⁴¹ Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 48-50, 58-97; Moeyes, *Buiten schot*, 233-42, 265-81.

Enerzijds was het verband tussen feminisme en vredesstrijd wat haar betreft zo los dat zijzelf geen feminist hoefde te zijn om antimilitarist te worden. Maar anderzijds verbond ze beide wel degelijk aan elkaar, niet met het beroep op de vrouwelijke vredelievendheid maar met een oproep tot verzet, samen met democratische, niet speciaal feministische mannen en vrouwen, en samen met revolutionaire antimilitaristen. Verzet, ook specifiek als vrouw, tot en met het militant bestrijden van de vermeende vrouwelijke predispositie tot kinderen baren toe.

Vrouwen hoorden net zo min als mannen voor oorlog en bewapening te zijn. Wie dat wel was, of er niet tegen protesteerde, kreeg van Drucker de kritiek die hij of zij volgens haar verdiende, in de vorm van commentaren die niet mis waren. Voor wie daarvan is geschrokken: laten we niet vergeten dat de verschrikkingen van deze Eerste Wereldoorlog er ruimschoots aanleiding toe gaven.

BIBLIOGRAFIE

- Van Bergen, Leo. 'Would it not better to just stop? Dutch medical aid in World War I and the medical anti-war movement in the interwar years'. *First World War Studies* 2 (2011): 165-94.
- Bommeljé, Ellen, en Marij Derks. 'Internationale ontwapening: een vrouwenzaak en een vrouwenbelang? De Nederlandsche Vrouwenbond ter Internationale Ontwapening?' In: *Vredesstreven in Nederland, 1894-1960. Een bundel studies*, 24-42. Nijmegen: Studiecencentrum voor Vredesvraagstukken, 1985.
- Bosch, Mineke. *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929*. Amsterdam: Balans, 2005.
- Braun, Marianne. 'Drie sprookjes van Wilhelmina Drucker. Een bijdrage aan de cultuurgeschiedenis van het fin de siècle'. In 'Feminisme en verbeelding', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 14 (1994): 11-29.
- . "'Die groote, machtige vereeniging 'vrouw'". De Vrije Vrouwenvereeniging: van *civil society* naar *public sphere*'. *De Negentiende Eeuw* 33, nr. 4 (2009): 193-212.
- . 'Wilhelmina Druckers geschiedenissen van gezag'. In *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*, red. Myriam Everard en Ulla Jansz, 128-46. Amsterdam: Aksant, 2010.
- . 'Militarisme is mannelijk, maar vrouwen zijn geen haar beter. Wilhelmina Drucker: van Lombok tot Transvaal'. In *Grenzeloze gelijkheid. Historische vertogen over cultuurverschil*, red. Maria Grever, Ido de Haan, Dienke Hondius en Susan Legêne, 149-65. Amsterdam: Bert Bakker, 2011.
- Burger, Jan Erik. *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten, 1914-1918*. Amsterdam: Van Gennep, 1983.
- Dieteren, Fia. 'De geestelijke eenzaamheid van een radicaal-feministe. Wilhelmina Druckers ontwikkeling tussen 1885 en 1898'. In 'De eerste feministische golf', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 6 (1985): 78-105.
- Everard, Myriam. 'Een natuurlijke erfdochter. Wilhelmina Drucker en het kapitaal'. In 'Geld en goed', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 17 (1997): 137-51.
- Everard, Myriam, en Mieke Aerts. 'Forgotten intersections. Wilhelmina Drucker, early feminism, and the Dutch-Belgian connection'. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 77 (1999): 440-67.
- Giesen, J. *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland*. Utrecht: Uitgeverij Bevrijding, [1923].
- Heymans, Greet, en Annelies Koster. *De IAMV van 1904 tot 1921. Geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereeniging*. Zwolle: Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid, 1984.

- Jansz, Ulla. *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet*. Amsterdam: Bert Bakker, 1983.
- Van der Linden, W.H. *The international peace movement during the First World War. In and around the Dutch Anti-War Council, 1914-1918, its mediatory work for a speedy peace, and its international Central Organisation for a Durable Peace*. Almere: Tilleul Publications, 2006.
- Moeyes, Paul. *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918*. 3e druk. Amsterdam: Arbeiderspers, 2014.
- Mossink, Marijke. *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland, 1914-1940*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1995.
- Noordegraaf, Herman. *Niet met de wapenen der barbaren. Het christensocialisme van Bart de Ligt*. Baarn: Ten Have, 1994.
- Posthumus-van der Goot, W.H. *Vrouwen vochten voor de vrede*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1961.
- Riemens, M.J. *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1995.
- Tames, Ismee. *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918*. Hilversum, Verloren, 2006.
- Vliegen, W.H. *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan*. Deel 3. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1938.
- Wilmers, Annika. 'Rosa Manus at the 1915 International Congress of Women in The Hague and Her Involvement in the Early WILPF'. In *Rosa Manus (1881-1942). The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist*, red. Myriam Everard en Francisca de Haan (Leiden: Brill), 59-87.

Marianne Braun (mjebraun@xs4all.nl) is politicoloog en promoveerde op *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (1992). Zij publiceert onder meer op het terrein van de laatnegentiende-eeuwse en vroegtwintigste-eeuwse politieke en cultuurgeschiedenis van Nederland en werkt aan een biografie van Wilhelmina Drucker.